

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

واحد تهران مرکزی

دانشکده علوم انسانی، گروه جغرافیا

پایان نامه برای دریافت پایان نامه درجه کارشناسی ارشد (M.Sc)

گرایش: برنامه ریزی شهری

عنوان:

تحلیل فضایی کارکردهای فرهنگی - مذهبی و نقش آن در توسعه شهر قم

استاد راهنما:

دکتر ژیل سجادى

استاد مشاور:

دکتر آرزیتا رجبى

پژوهشگر:

فاطمه شیروانى

بهار ۱۳۹۰

تعداد ریم به

پیشگاه با زوی آرمان حضرت فاطمه موعده و ممد علی ^{علیه السلام} هم بر بان حضرت و رش، به مار دل بریزد و ده ام.

تشکر و قدردانی:

چنانکه در ام من خواهد از پدرم بهرام بن به خلیفه و امید بزوشنقه نظرات به بهنگامش او نعم به خاطر غمخواری های صادقانه و دعا های مادرانه اش، تشکر نمایم، در هم می نغزیدند تا ام به خاطر تلاش های خالصانه و بهرام بن های سخت کوشانه اش در مراحل کوناگون دانش اندوزی و نیز به خاطر حمایت های میروزانه اش در عرصه های رنگارنگ زندگی تشکر نمایم.

همچنین از کمک های بی دریغ دو اعاظم ملت ما کلام به جادی و دکتر رجبی و از مساعدت های بی شمار دو برادر بزرگوارم آقایان مهندس مطو و بی و مهندس احمدی دانایان کرده، از ایشان و نیز از همه کسانی که در بن ثمرین پیشو بهش مرا یاری رسانند، پاسک زاری می نمایم.

چکیده:

شهر قم، شهری واقع در حاشیه کویر مرکزی ایران و با آب هوایی گرم و خشک و دارای محدودیت های طبیعی و جغرافیایی گوناگونی است. لیکن علی رغم وجود ویژگی های یاد شده شاهد توسعه فیزیکی و گسترش افقی این شهر می باشیم. در باب علل توسعه شهر قم، عوامل گوناگونی ذکر می شود که در فرضیات پژوهش حاضر مهمترین دلایل این توسعه کالبدی، ماهیت فرهنگی - مذهبی شهر و وجود حرم مطهر حضرت معصومه (س) می باشد. در این پژوهش برای نیل به اهداف تحقیق که عبارت است از شناسایی نقش دو عامل مذکور در تحولات فضایی شهر قم و در نتیجه، مبدل شدن این شهر به کانون مذهبی کشور، از روش توصیفی - تحلیلی و تکنیک های متداول تحلیل فضایی و جمع آوری اطلاعات به طریق کتابخانه ای و اسنادی و تجزیه و تحلیل یافته ها با استفاده از نرم افزار GIS، بهره برده شده است. بر اساس یافته های تحقیق، حرم مطهر حضرت معصومه (س) جدای از کارکرد زیارتی خود، زمینه شکل گیری ماهیت علمی و فرهنگی شهر که مهمترین نتیجه آن به وجود آمدن حوزه های علمیه می باشد را نیز فراهم آورده است. گسترش مراکز آموزش دینی و جذب دانش پژوهان در دو مقیاس ملی و بین المللی سبب شکل گیری مراکز متعدد و به تبع آن استقرار مهاجران داخلی و اتباع خارجی در شهر قم شده است. با توجه به گسترش شهر در جهت جنوب غربی و جنوب شرقی، شاهد افزایش کیفیت و مساحت در کاربری های فرهنگی و آموزش دینی در دو سمت مزبور هستیم و حتی مهمترین پروژه های عمرانی در دو سطح منطقه ای و ملی (از جمله پروژه بزرگ شهرک پردیسان در جهت جنوب غربی و پروژه عظیم پیامبر اعظم (ص) در جهت جنوب شرقی) در همین جهات در حال اجرا می باشد. با در نظر گرفتن قابلیت گردشگری مذهبی و زیارتی شهر قم و ظرفیت علمی آن به سبب وجود مراکز آموزش و پژوهش علوم دینی، می توان با برنامه ریزی و مدیریت بهینه و نیز تقویت و ایجاد زیر ساخت های لازم، به رشد و ارتقای شهر قم تا سطح مرکز دینی شیعیان جهان، کمک نمود.

فهرست مطالب:

۱	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲	۱-۱ طرح مسئله.....
۳	۱-۲ ضرورت تحقیق.....
۳	۱-۳ اهداف تحقیق.....
۴	۱-۴ سؤالات تحقیق.....
۴	۱-۵ فرضیات تحقیق.....
۴	۱-۶ پیشینه تحقیق.....
۸	۱-۷ قلمرو تحقیق.....
۹	۱-۸ روش تحقیق و مراحل انجام کار.....
۱۰	۱-۹ محدودیت و مشکلات تحقیق.....
۱۲	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق.....
۱۳	۲-۱ تعاریف و مفاهیم.....
۱۳	۲-۱-۱ فضا.....
۱۳	۲-۱-۲ فضای جغرافیایی.....
۱۴	۲-۱-۳ فضای شهری.....
۱۴	۲-۱-۴ تحلیل فضایی.....
۱۴	۲-۱-۵ ساختار فضایی.....
۱۵	۲-۱-۶ پراکندگی فضایی (توزیع فضایی).....
۱۵	۲-۱-۷ برنامه ریزی.....
۱۶	۲-۱-۸ برنامه ریزی شهری.....
۱۶	۲-۱-۹ برنامه ریزی کاربری زمین شهری.....
۱۷	۲-۱-۱۰ کاربری زمین.....
۱۸	۲-۱-۱۱ توسعه شهری.....
۱۸	۲-۱-۱۲ توسعه فیزیکی.....
۱۸	۲-۱-۱۳ طرح های توسعه شهری.....
۱۹	۲-۱-۱۴ کارکرد.....

- ۱۹-۱-۲ کارکرد فرهنگی مذهبی..... ۱۹
- ۲۰-۱-۲ فرهنگ..... ۲۰
- ۲۰-۱-۲ گردشگری مذهبی..... ۲۰
- ۲۱-۱-۲ زیارت..... ۲۱
- ۲۱-۱-۲ سیستم اطلاعات جغرافیایی..... ۲۱
- ۲-۲ مکاتب..... ۲۲
- ۲-۲-۱ مکتب کارکرد گرایی..... ۲۲
- ۲-۲-۲ مکتب فرهنگ گرایی..... ۲۳
- ۲-۲-۳ مکتب آرمان گرایی..... ۲۳
- ۲-۲-۴ مکتب فلسفه گرایی..... ۲۴
- ۳-۲ نظریه‌های ساخت شهر..... ۲۴
- ۳-۳-۱ ساخت دواير متحد المركز (نظريه ارنست برگس)..... ۲۴
- ۳-۳-۲ ساخت قطاعی شهر (نظريه همرویت)..... ۲۵
- ۳-۳-۳ ساخت ستاره‌ای شکل..... ۲۷
- ۳-۳-۴ ساخت چند هسته‌ای (نظريه ادوارد اولمن و چانسی هاریس)..... ۲۸
- ۳-۳-۵ ساخت عمومی شهرها..... ۲۹
- ۳-۳-۶ ساخت طبیعی شهرها..... ۳۰
- ۳-۳-۷ ساخت خطی یا کریدوری..... ۳۰
- ۴-۴-۱ نظريه هیدرولیک یا مبانی محیط گرایی: مفهوم مازاد تولید..... ۳۲
- ۴-۴-۲ نظريه اقتصادی: شهر به عنوان یک بازار..... ۳۳
- ۴-۴-۳ نظريه شهر به عنوان یک پایگاه نظامی و دفاعی..... ۳۴
- ۴-۴-۴ نظريه مذهبی: گسترش معابد و عبادتگاه ها..... ۳۴
- ۵-۲ شکل گیری ساختار فضایی شهر اسلامی..... ۳۶
- ۵-۲-۱ ورود اسلام و شکل گیری ساختار فضایی شهرها و پیدایش شهر اسلامی..... ۳۶
- ۵-۲-۲ جهان بینی اسلامی و شکل گیری شهر اسلامی..... ۳۷
- ۵-۲-۱-۱ مسجد..... ۳۷
- ۵-۲-۲-۲ بازار..... ۳۹
- ۵-۲-۳-۲ محله..... ۴۰

۴۰	..... ارگ و بارو..... ۲-۵-۴
۴۱	..... کاروانسرا..... ۲-۵-۵
۴۲	..... مفهوم شهر اسلامی..... ۲-۵-۳
۴۵	فصل سوم: ویژگی های جغرافیایی و انسانی شهر قم .....
۴۶	..... ۱-۳ ویژگی های جغرافیایی.....
۴۶	..... ۱-۱-۳ موقعیت جغرافیایی.....
۴۶	..... ۲-۱-۳ عوارض توپوگرافی.....
۴۷	..... ۱-۲-۱-۳ شیب.....
۴۸	..... ۳-۱-۳ مسائل زمین شناسی.....
۵۰	..... ۱-۳-۱-۳ وضعیت گسل ها و زلزله در شهر قم.....
۵۱	..... ۴-۱-۳ اقلیم شهر قم.....
۵۳	..... ۱-۴-۱-۳ مشخصات اقلیمی شهر قم (بر اساس داده های ایستگاه شهر قم).....
۵۳	..... ۱-۴-۱-۳ بارش.....
۵۶	..... ۲-۱-۴-۱-۳ شرایط اقلیمی و آسایش در شهر قم.....
۵۸	..... ۳-۱-۴-۱-۳ دمای سالانه.....
۶۱	..... ۴-۱-۴-۱-۳ رطوبت نسبی.....
۶۳	..... ۵-۱-۴-۱-۳ تبخیر.....
۶۴	..... ۶-۱-۴-۱-۳ تعداد روزهای یخبندان.....
۶۶	..... ۷-۱-۴-۱-۳ تابش آفتاب.....
۶۷	..... ۸-۱-۴-۱-۳ باد.....
۶۹	..... ۵-۱-۳ منابع آب.....
۷۱	..... ۶-۱-۳ خاک شناسی.....
۷۱	..... ۷-۱-۳ پوشش گیاهی و جانوری.....
۷۳	..... ۲-۳ ویژگی های انسانی.....
۷۳	..... ۱-۲-۳ تقسیمات سیاسی.....
۷۳	..... ۱-۱-۲-۳ روند تحولات جایگاه قم در تقسیمات سیاسی.....
۷۵	..... ۲-۲-۳ جمعیت.....
۷۵	..... ۱-۲-۲-۳ حجم جمعیت (ساکن و غیر ساکن).....

۷۸	..... جمعیت آبادی‌ها و مناطق واقع در حوزه‌های شهری
۸۰	..... بعد خانوار
۸۱	..... بعد خانوار در نقاط شهری
۸۱	..... ساختار سنی جمعیت
۸۳	..... سیر تحولات جمعیت استان قم
۸۶	..... نسبت جنسی
۸۶	..... نرخ بیکاری و جمعیت بیکار
۸۹	..... جمعیت شاغل به تفکیک بخش‌های اقتصادی
۹۰	..... میزان با سواد استان
۹۱	..... مهاجرت
۹۴	فصل چهارم: ویژگی‌های تاریخی و کالبدی شهر قم
۹۵	..... ۱-۴ ویژگی‌های تاریخی شهر قم
۹۵	..... ۴-۱-۱ وجه تسمیه شهر قم
۹۸	..... ۴-۱-۲ پیشینه تاریخی قم
۹۸	..... ۴-۱-۳ نگاهی از فراز
۱۰۵	..... ۴-۱-۴ تاریخ شهر باستانی قم و مکان آن
۱۰۸	..... ۴-۱-۵ مکان شهر باستانی قم
۱۱۰	..... ۴-۱-۶ وضعیت شهر قم قبل از اسلام
۱۱۲	..... ۴-۱-۷ پیدایش شهر اسلامی قم و تاریخ آن
	..... ۴-۱-۸ ورود حضرت فاطمه معصومه (علیها السلام) و دیگر علویان به شهر قم
۱۱۴	.....
۱۱۵	..... ۴-۱-۹ شهر قم از پایان قرن سوم تا آغاز قرن نهم
۱۱۷	..... ۴-۱-۱۰ اوضاع سیاسی و حکومتی قم در قرون سوم تا نهم
۱۱۷	..... ۴-۱-۱۱ شهر اسلامی قم در قرن نهم هجری
۱۱۸	..... ۴-۱-۱۲ شهر اسلامی قم در دوره صفویه
۱۱۹	..... ۴-۱-۱۳ عمارت مشاهد متبرکه در دوره صفویه
۱۲۳	..... ۴-۱-۱۴ شهر اسلامی قم از حمله افغان تا دوره قاجار
۱۲۳	..... ۴-۱-۱۵ شهر اسلامی قم در دوره قاجار

۱۲۵.....	۱-۴-۲-۳-۶-۱ عمارت مشاهد متبرکه در دوره قاجاریه.....
۱۲۹.....	۱-۴-۲-۳-۷ شهر اسلامی قم از دوره قاجاریه به بعد.....
۱۳۰.....	۲-۴ ویژگی های کالبدی شهر قم.....
۱۳۰.....	۱-۲-۴ شکل گیری توسعه شهر قم و روند رشد آن.....
۱۳۰.....	۱-۲-۴-۱ رشد و توسعه شهر در ادوار گذشته.....
۱۳۱.....	۲-۴-۱-۲ شکل گیری و موقعیت شهر اسلامی قم.....
۱۳۴.....	۳-۲-۴ شالوده شهر اسلامی قم.....
۱۳۶.....	۴-۲-۴ نحوه تشکیل و ساخت شهر قدیم قم.....
۱۳۹.....	۱-۴-۲-۴ نحوه تشکیل محلات شهر قدیم قم.....
۱۴۴.....	۵-۲-۴-۱ رشد و توسعه شهر در سال های اخیر.....
۱۵۴.....	فصل پنجم: تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق .....
۱۵۵.....	مقدمه:.....
۱۶۱.....	۱-۵ سازمان فضایی — کالبدی شهر قم.....
۱۶۱.....	۱-۱-۵ ساختار شهر قم از دوران گذشته تا کنون.....
۱۶۴.....	۱-۱-۱-۵ مراحل رشد و گسترش فیزیکی شهر قم.....
۱۶۸.....	۲-۱-۵ ساختار کلی بافت کالبدی شهر قم.....
۱۶۹.....	۳-۱-۵ استخوان بندی و ساختار شبکه ارتباطی شهر قم.....
۱۷۰.....	۲-۵ جایگاه و نقش عملکردی شهر قم.....
۱۷۰.....	۱-۲-۵ نقش عملکردی شهر قم.....
۱۷۴.....	۲-۲-۵ عناصر شاخص شهری قم.....
۱۷۴.....	۱-۲-۲-۵ تعریف عنصر شاخص یا ویژه شهری.....
۱۷۵.....	۲-۲-۲-۵ عناصر شاخص شهری در شهر قم.....
۱۷۵.....	۱-۲-۲-۲-۵ آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) و مسجد مقدس جمکران.....
۱۷۷.....	۲-۲-۲-۲-۵ مساجد.....
۱۷۹.....	۳-۲-۲-۲-۵ مدارس علوم دینی.....
۱۸۱.....	۴-۲-۲-۲-۵ مراکز آموزش عالی و نهادهای فرهنگی و مؤسسات پژوهشی.....
۱۸۸.....	۵-۲-۲-۲-۵ کتابخانه های تخصصی.....
۱۹۱.....	۳-۵ ارزیابی سیاستهای طرح و برنامه های فرادست.....

۱۹۱	۱-۳-۵ بررسی تحقق مهمترین اهداف طرح جامع مصوب سال ۱۳۶۹
۱۹۲	۲-۳-۵ بررسی طرح تفصیلی مصوب سال ۱۳۷۳
۱۹۳	۳-۳-۵ بررسی طرح ساختاری - راهبردی مصوب سال ۱۳۸۶
۱۹۴	۱-۳-۳-۵ تدوین برنامه های کالبدی طرح ساختاری - راهبردی
۱۹۴	۱-۳-۳-۵ برنامه های کالبدی مرتبط با نقش زیارتی و توریستی شهر قم
۱۹۵	۲-۳-۳-۵ برنامه های کالبدی مرتبط با نقش علمی و مذهبی شهر قم
۱۹۷	۴-۵ جایگاه پروژه های در دست احداث شهر قم، در توسعه کالبدی این شهر
۱۹۷	۱-۴-۵ جایگاه پروژه محور پیامبر اعظم (حرم - جمکران)
۱۹۷	۱-۴-۵ جایگاه پروژه محور پیامبر اعظم در ساختار کلان شهر
۱۹۸	۲-۴-۵ جایگاه محور پیامبر اعظم در توسعه های آتی شهر قم
۲۰۲	۲-۴-۵ جایگاه پروژه های اطراف حرم
۲۰۲	۱-۲-۴-۵ پروژه عمار یاسر
۲۰۳	۲-۲-۴-۵ پروژه خیابان بیگدلی
۲۰۴	۳-۲-۴-۵ پروژه میدان بزرگ امام خمینی
۲۰۴	۳-۴-۵ جایگاه پروژه های ایجاد شهرک های مسکونی جدید در شهر قم
۲۰۴	۱-۳-۴-۵ اجرای شهرک های مسکونی جدید
۲۰۵	۱-۳-۴-۵ شهرک قدس
۲۰۶	۲-۳-۴-۵ شهرک مهدیه
۲۰۷	۳-۳-۴-۵ شهرک پردیسان
۲۱۰	۵-۵ بررسی کاربری اراضی شهر قم
۲۱۰	۱-۵-۵ معرفی اجمالی کاربری اراضی شهر قم
۲۱۷	۲-۵-۵ بررسی کاربری های تاثیر گذار در توسعه شهر قم
۲۲۷	۶-۵ بررسی مهاجرت به شهر قم
۲۲۹	۷-۵ آزمون فرضیات
۲۳۲	فصل ششم: نتیجه گیری و پیشنهادات
۲۳۳	۱-۶ نتایج تحقیق
۲۳۷	۲-۶ پیشنهادات
۲۴۲	فهرست منابع

فهرست جداول

- جدول (۱-۳): اقلیم های حاکم بر استان قم (به روش دمارتن اصلاح شده یا گسترش یافته جاماب)..... ۵۳
- جدول (۲-۳) مقدار بارندگی سالیانه استان در ایستگاه‌های سینوپتیک (میلیمتر)..... ۵۴
- جدول (۳-۳) آمار سینوپتیک قم طی ۲۹ سال (۷۷-۴۹)..... ۵۴
- جدول (۴-۳) حدود آسایش و تعیین ماههای گرم و سرد و مناسب در شهر قم..... ۵۸
- جدول (۵-۳) درجه حرارت در ایستگاه سینوپتیک قم (شکوهیه) طی دوره ۲۳ ساله (۸۷-۱۳۶۵) (سانتیگراد)..... ۶۰
- جدول (۶-۳): رطوبت نسبی ماهانه شهر قم..... ۶۳
- جدول (۷-۳) تعداد روزهای یخبندان قم..... ۶۵
- جدول (۸-۳) مقادیر ساعات آفتابی در ماههای مختلف سال..... ۶۷
- جدول (۹-۳) فراوانی جهت وزش باد در ایستگاه سینوپتیک..... ۶۷
- جدول (۱۰-۳) بادهای غالب در ماههای سال..... ۶۸
- جدول (۱۱-۳) جمعیت شهرهای استان..... ۷۴
- جدول (۱۲-۳) خانوار و جمعیت شهرستان ها بر حسب ساکن و غیر ساکن: آبان ۱۳۸۵..... ۷۸
- جدول (۱۳-۳) نام، نشانی و تعداد جمعیت آبادی‌های واقع در حوزه استحفاظی شهر قم در سال ۱۳۷۵..... ۷۹
- جدول (۱۴-۳) شما خانوار و بعد آن در شهر قم، نتایج سرشماری نفوس و مسکن (سالهای ۱۳۳۵ الی ۱۳۷۵) ... ۸۰
- جدول (۱۵-۳) جمعیت و متوسط رشد سالانه..... ۸۴
- جدول (۱۶-۳) ساختار ترکیبی جمعیت استان قم بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵..... ۸۵
- جدول (۱۷-۳) شاخص‌ها و ویژگیهای جمعیتی استان قم در سالهای ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵..... ۸۷
- جدول (۱۸-۳) توزیع نسبی شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر بخش‌های اقتصادی استان قم ۸۵-۷۹..... ۸۹
- جدول (۱۹-۳) مقایسه میزان با سواد جمعیت ۶ ساله در استان کشور ۸۵-۱۳۵۵..... ۹۰
- جدول (۲۰-۳) توزیع مهاجرین سایر استانها به استان قم در ۱۰ سال ما قبل سرشماری ۱۳۸۵ بر حسب علت مهاجرت..... ۹۳
- جدول (۱-۵) شاخص های کمی مسکن شهر قم طی سال های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵..... ۲۱۱
- جدول (۲-۵) پراکندگی مساحت زمین قطعات مسکونی..... ۲۱۱
- جدول (۳-۵) تراکم تعداد واحد مسکونی در قطعه شهر قم، سال ۱۳۸۰..... ۲۱۲
- جدول (۴-۵) کاربری اراضی شهر قم..... ۲۱۶
- جدول (۵-۵) مقایسه تعداد و مساحت کاربری مذهبی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹..... ۲۱۹
- جدول (۶-۵) مقایسه تعداد و مساحت کاربری فرهنگی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹..... ۲۲۲
- جدول (۷-۵) مقایسه تعداد و مساحت کاربری آموزش دینی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹..... ۲۲۵
- جدول (۸-۵) مقایسه درصد افراد بومی به مهاجر در شهر قم در سال های مختلف..... ۲۲۸

فهرست نمودارها

- نمودار (۳ - ۱) روزهای بارانی شهر قم ۵۵
- نمودار (۳ - ۲) حد اکثر میزان بارندگی روزانه در ماه های مختلف ۵۶
- نمودار (۳ - ۳) نمودار بیوکلیماتیک شهر قم ۵۷
- نمودار (۳ - ۴) حد اقل و حد اکثر درجه حرارت شهر قم ۶۱
- نمودار (۳ - ۵) میانگین روزهای یخبندان (سالهای ۵۷ - ۱۳۵۰) شهر قم ۶۵
- نمودار (۳ - ۶) موقعیت و زوایای تابش خورشید در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه ۶۶
- نمودار (۳ - ۷) عمومی گلباد ۶۹
- نمودار (۳ - ۸) جمعیت استان در سالهای (۸۵ - ۱۳۳۵) ۷۶
- نمودار (۳ - ۹) هرم سنی جمعیت استان (۱۳۸۵) ۸۲
- نمودار (۳ - ۱۰) روند تغییرات نسبت جنسی در شهر قم ۸۶
- نمودار (۳ - ۱۱) نرخ فعالیت و بیکاری در جمعیت فعال ۱۰ ساله و بیشتر ۸۸
- نمودار (۳ - ۱۲) با سوادان ۶ ساله و بیشتر استان ۹۱
- نمودار (۵ - ۱) مقایسه تعداد کاربری مذهبی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۱۹
- نمودار (۵ - ۲) مقایسه مساحت کاربری مذهبی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۲۰
- نمودار (۵ - ۳) مقایسه تعداد کاربری فرهنگی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۲۲
- نمودار (۵ - ۴) مقایسه مساحت کاربری فرهنگی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۲۲
- نمودار (۵ - ۵) مقایسه تعداد کاربری آموزش دینی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۲۵
- نمودار (۵ - ۶) مقایسه مساحت کاربری آموزش دینی شهر قم به تفکیک مناطق در سال ۱۳۸۹ ..... ۲۲۶
- نمودار (۵ - ۷) میزان و نوع مهاجرین وارد شده به استان قم ۱۳۷۵ ..... ۲۲۸

فهرست اشکال

- شکل (۲ - ۱) توسعه شهرها بر مبنای تئوری دواير متحد المركز (نظريه ارنست برگس) ۲۵
- شکل (۲ - ۲) رشد و گسترش تئوريك شهر به صورت قطاعي (نظريه همبر هويت) ۲۶
- شکل (۲ - ۳) توسعه شهر به صورت ستاره ای ۲۸
- شکل (۲ - ۴) ساخت چند هسته ای (نظريه ادوارد اولمن و چانسی هاریس) ۲۹
- شکل (۲ - ۵) ساخت خطی یا کریدوری ۳۱
- شکل (۴ - ۲) الگوی محله بندی و ساخت عمومی بافت قدیم شهر قم ۱۳۷
- شکل (۴ - ۱) دهات و اراضی روستاهای تشکیل دهنده شهر اسلامی قم ۱۳۶
- شکل (۴ - ۳) بافت قدیمی شهر قم ۱۳۸

فهرست نقشه ها

- نقشه (۲-۱) نقشه یکی از کاروانسراهای ایران که به فضاها و اجزاء دیگر مجهز بوده است ۴۱
- نقشه (۳-۱) موقعیت استان قم در ایران ۴۶
- نقشه (۳-۲) جهت عمومی شیب شهر ۴۸
- نقشه (۴-۱) شهر قم در سال ۱۳۲۸ ..... ۱۴۷
- نقشه (۱-۵) مقایسه هسته قدیم و محدوده فعلی شهر قم ۱۶۳
- نقشه (۵-۲) توسعه بافت شهر قم ۱۶۷
- نقشه (۵-۳) مسیر پروژه پیامبر اعظم (ص) ۱۹۸
- نقشه (۵-۴) محدوده طرح حرم- جمکران ۲۰۱
- نقشه (۵-۵) شهرکهای اقماری شکل گرفته پیرامون شهر قم ۲۰۹
- نقشه (۵-۶) کاربری اراضی شهر قم ۲۱۵
- نقشه (۵-۷) کاربری فرهنگی شهر قم ۲۱۸
- نقشه (۵-۸) کاربری فرهنگی شهر قم ۲۲۱
- نقشه (۵-۹) کاربری آموزش دینی شهر قم ۲۲۴

فهرست کروکی‌ها

- کروکی (۱-۴) موقعیت شهر ساسانی "شهرستان"، نسبت به شهر اسلامی قم..... ۱۰۹
- کروکی (۲-۴) موقعیت شهر اسلامی «قم» در بافت قدیمی شهر..... ۱۳۲
- کروکی (۳-۴) نحوه تشکیل محله‌های شهر قدیم قم در مسیر شبکه راه‌های ارتباطی..... ۱۴۱
- کروکی (۴-۴) حدود شهر در سالهای مختلف..... ۱۵۲
- کروکی (۵-۴) جهات توسعه و رشد شهر..... ۱۵۳

فصل الى:

كليات تحقيق

۱-۱ طرح مسئله

شهر نشینی نزدیک به ۵ هزار سال قبل از میلاد، یعنی پس از گذشت چند هزار سال از آغاز مرحله کشاورزی و هنگامی شروع شده است که در پی تحولاتی که در مراحل کشاورزی رخ داده است. کشاورزان توانسته اند کمی بیش از نیاز سالانه خود، مواد غذایی تولید، کنند. در واقع دستیابی به ما زاد تولید در کشاورزی نخستین شرط آغاز شهر نشینی بوده است. در حقیقت شهرها همواره در اثر نیروها و عوامل گوناگون شکل می‌گیرند و توسعه می‌یابند. شهر در اساس پدیده‌ای اجتماعی و اقتصادی است. انسان‌ها برای کار و زندگی و ارتباطات در پهنه‌ای محدود و کما بیش مترکم گرد هم می‌آیند و کم‌کم شهر را پدیده می‌آورند. شهرها با تحولات اجتماعی جابجایی جمعیتی و تغییرات اقتصادی و نوآوری‌های فن‌شناختی متحول و دگرگون می‌شوند. از تلاقی و ترکیب انواع فضاها یا کاربری‌ها و ایجاد ارتباط، حرکت ما در زمان و مکان بین فضاها یاد شده، پیکره‌ای بوجود می‌آید که به صورت یک سیستم فیزیکی یا کالبدی عمل می‌کند. این پیکره را می‌توان یک کالبد به حساب آورد و گسترش این پیکره را توسعه کالبدی یک شهر یا یک مکان جغرافیایی قلم داد نمود. در پژوهش حاضر توسعه کالبدی و فیزیکی شهر قم تا آنجا که مرهون نقش فرهنگی و مذهبی خود می‌باشد مورد بررسی قرار گرفته است. همان‌طور که می‌دانیم فضا از دو بعد محتوا و کالبد تشکیل یافته است. بارزترین عنصر محتوایی فضای جغرافیایی شهر قم همان فعالیت‌های دینی و فرهنگی می‌باشد و کالبد که همان ساختار فیزیکی شهر قم است برگرفته از محتوای مزبور می‌باشد چنانکه توسعه کالبدی شهر قم نیز متأثر از همین محتواست. مهم‌ترین کارکردهای فرهنگی و مذهبی شهر قم حضور مرقد مطهر حضرت معصومه می‌باشد که شهر قم را به عنوان دومین مرکز زیارتی کشور معرفی کرده است. وجود حوزه‌های علمیه متعدد و حضور بزرگ‌ترین علما و مراجع شیعه در قم نظام آموزشی دینی بزرگی را در سطح داخلی و خارجی رقم زده است و در کنار این موارد وجود مسجد مقدس جمکران و همچنین کتابخانه‌های تخصصی مختلف وجود بزرگ‌ترین سیستم‌های چاپ و نشر، همگی ماهیت فرهنگی و مذهبی خاص شهر قم را تداعی می‌کند. اما اینکه این عملکرد فرهنگی، مذهبی غنی، تا چه حد در گسترش و توسعه شهر قم تاثیر گذار بوده است؟ و در بین

کارکردهای فرهنگی-مذهبی متعدد شهر قم کدام مورد سهم بیشتری را داشته است؟ مسائلی است که این پژوهش به آن پرداخته است. امید است با نتایج به دست آمده سهمی هر چند ناچیز در شناخت برخی از مسائل و چالش‌های مرتبط با توسعه شهر مقدس قم (مرکز تشیع جهان اسلام) داشته باشم.

۱-۲ ضرورت تحقیق

شهر قم از شرایط ویژه‌ای برخوردار است که برگرفته از شرایط تاریخی و مقتضیات کنونی آن و نقش برجسته‌ای است که به دلیل شرایط سیاسی و مذهبی و اجتماعی ناشی از مرکزیت معنوی نظام جمهوری اسلامی برعهده دارد. وجود اماکن زیارتی از جمله حرم مطهر حضرت معصومه (س) و همچنین مسجد مقدس جمکران که در سالهای اخیر با اقبال شایان توجهی مواجه شده است امری که شهر قم را واجد نقش توریستی و زیارتی می‌کند، از یک سو، نیز نقش کانونی این شهر در ترویج علوم اسلامی در داخل و خارج از کشور از سوی دیگر، سبب گشته که شهر مقدس قم نقش مهمی را در تصمیمات و سیاست‌های نظام جمهوری اسلامی ایفا نماید. با توجه به اهمیت کلیدی این شهر در نظام فضایی کشور و کمبود پژوهش‌های کاربردی در حیطه برنامه ریزی شهری قم، جای آن دارد که از میان عوامل و متغیرهای گوناگون مؤثر در توسعه شهر قم، مهمترین عوامل مورد بررسی قرار گیرد تا در نهایت و با ارائه نتایج بررسی‌ها و بازشناخت مهمترین عوامل، راهی نو پیش روی مسئولان ذیربط با توسعه شهر قم گشوده گردد.

۱-۳ اهداف تحقیق

۱- شناسایی نقش حرم مطهر حضرت معصومه (س) در مبدل شدن شهر قم به کانون مذهبی کشور.

۲- شناسایی تاثیر کارکردهای فرهنگی-مذهبی در تحول و توسعه فضایی شهر قم.

۱ - ۴ سوالات تحقیق

منشاء تمام فعالیت‌ها و حرکت‌های علمی در تمامی سطوح ایجاد پرسش‌های بنیادی در رابطه با موضوع ایجاد شده در ذهن محقق می‌باشد و این خود گام نخست در پیمودن مسیر طولانی یک تحقیق علمی می‌باشد.

پژوهش حاضر نیز در راستای یافتن پاسخ مستدل به سؤال زیر بنا شده است.

کارکردهای فرهنگی - مذهبی در توسعه فضایی شهر قم چه نقشی را ایفا می‌کند؟

۱ - ۵ فرضیات تحقیق

فرضیه عبارت است از حدس یا گمان اندیشمندان درباره ماهیت، چگونگی و روابط بین پدیده‌ها، اشیاء و متغیرها که محقق را در تشخیص نزدیک‌ترین و محتمل‌ترین راه برای کشف مجهول کمک می‌نماید - بنابراین فرضیه گمانی است موقتی که درست بودن یا نبودنش بایستی مورد آزمایش قرار گیرد. فرضیه براساس معلومات کلی و شناخت‌های قبلی با تجارت محقق پدید می‌آید (حافظ نیا، ۱۳۷۷: ۱۱۱).

بنابراین تعریف، فرضیات پژوهش حاضر از این قرار است:

۱- به نظر می‌رسد ماهیت مذهبی حاکم بر شهر قم در توسعه فضایی آن نقش مؤثری ایفا نموده است.

۲- به نظر می‌رسد در میان کاربری‌های فرهنگی - مذهبی گوناگون موجود در شهر قم، نقش حرم مطهر حضرت معصومه در توسعه فضایی شهر قم، اساسی و مهم می‌باشد.

۱ - ۶ پیشینه تحقیق

مطالعات علمی پیرامون رشد و توسعه شهرها از دهه‌های اول قرن نوزدهم شروع شد که منجر به ارائه نظریه‌های متعددی در این زمینه گردید. همچنین نظریه‌های کاربری اراضی شهری در قرن ۱۹ میلادی به بعد رواج بیشتری می‌یابد. نظریه نقش اجتماعی زمین که اتواگنر (۱۹۱۸ - ۱۸۴۱) شهر ساز اتریش مبتنی به نظارت بر توسعه و گسترش شهرها قرار دارد و یا نظریه نقش اقتصادی زمین که